

Maciej Zygmunt

(Uniwersytet Jagielloński)

ORCID: 0000-0003-2022-221X

Musterhafter Rechtsstaat, czyli o narodowosocjalistycznej koncepcji państwa prawa (1933-1939)

Musterhafter Rechtsstaat. The National Socialist concept of the rule of law (1933-1939)

ABSTRACT

The article aims to analyse the National Socialist way of considering the rule of law concept in a comparative aspect with its essential elements in the traditional perspective. The author, following the representatives of the legal science, reconstructs the meaning of principles underpinning the rule of law and then relates them to the legal order of the Third Reich in the first stage of its functioning (1933-1939), political practice and the views of Nazi state law doctrine. Particular attention is given to the realisation of the principles of constitutionality, protection of fundamental rights (human dignity, individual freedom and equality before the law) and effective judicial protection.

Keywords: National Socialism, rule of law, racism, Rechtsstaat, Third Reich.

I. Wprowadzenie

Prawo stanowi instrument normalizacji stosunków społecznych zarówno o charakterze wertykalnym (jednostka – organy władzy publicznej), jak i horyzontalnym (między jednostkami). Założenie to stanowi jeden z aksjomatów koncepcji państwa prawa (niem. *Rechtsstaat*), wykształconej w opozycji do państwa policyjnego (niem. *Polizei-Gewalt-Staat*), charakteryzującego się niemal absolutnym podporządkowaniem obywatela aparatowi państwowemu. Co do zasady wątpliwości nie budzi zatem, zwłaszcza biorąc pod uwagę historyczny rozwój wskazanej koncepcji, pogląd, jakoby państwo prawa zabezpieczało praworządne funkcjonowanie administracji i dochodzenie przez jednostki ich praw podmiotowych¹. Niemniej jednak wśród przedstawicieli doktryny nie ma pełnej zgodności co do desygnatów państwa prawa, a więc określonych (materialnych) zasad o charakterze normatywnym urzeczywistniających jego funkcjonowanie. W ujęciu liberalnym, którego prekursorami byli w szczególności Immanuel Kant i Wilhelm von Humboldt, podkreśla się

¹ A. Dziadzio, *Koncepcja państwa prawa w XIX wieku – idea i rzeczywistość*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2005, t. 57, s. 177.

gwarancyjny charakter państwa prawa dla zabezpieczenia równości praw i wolności jednostki. Konsekwencją tego założenia jest znaczne ograniczenie roli państwa, które sprowadza się do działalności prawotwórczej w tym zakresie oraz gwarantowania bezpieczeństwa obrotu prawnego (Humboldtowska doktryna państwa jako stróża nocnego). Z kolei socjalny model państwa prawa, rozwinięty przede wszystkim przez Roberta von Mohla, nie podważając powyższych założeń, akcentuje także wspieranie dobrobytu i działalności jednostek.

Własne rozumienie pojęcia państwa prawa i odrębny aparat pojęciowy wypracowała z kolei doktryna niemiecka po objęciu 30 stycznia 1933 r. władzy rządowej przez Narodowosocjalistyczną Niemiecką Partię Robotników (NSDAP), określanym powszechnie jako *Machtübernahme*. Wynikało to z oczywistej sprzeczności pomiędzy koniecznością przestrzegania w państwie prawa zasady praworządności, w tym zwłaszcza w aspekcie materialnym, a dążeniami totalitarnymi narodowych socjalistów i ich przywódcy Adolfa Hitlera. *Machtübernahme* miała zlikwidować patologiczną epokę „liberalnego państwa prawnego“, otwierając etap nowej myśli prawniczej, nowej praktyki sądowej i interpretacji norm prawnych »państwa wodzowskiego«, które narzuca własne normy, odrzucając równocześnie system wzajemnej nieufnej kontroli². Podkreślenia wymaga w tym miejscu fakt, że mimo ideologicznego odrzucenia koncepcji państwa prawa jako przeżytku epoki burżuazyjnej przedstawiciele doktryny nazistowskiej wykorzystywali różnorakie pojęcia odnoszące się do idei *Rechtsstaat* o semantyce jednak znacznie odbiegającej od tradycyjnego rozumienia tego pojęcia. Zaliczyć do nich można „narodowosocjalistyczne niemieckie państwo prawa” (niem. *nationalsozialistischer deutscher Rechtsstaat*)³ czy „niemieckie państwo prawa Adolfa Hitlera” (niem. *der deutsche Rechtsstaat Adolf Hitlers*)⁴. Co szczególnie znamienne, Carl Schmitt, porównując Rzeszę Niemiecką z innymi państwami, uznał w 1934 r., że państwo narodowosocjalistyczne stanowi „modelowe państwo prawa” (niem. *musterhafter Rechtsstaat*)⁵.

W tym kontekście uzasadnione wydaje się przeprowadzenie analizy sposobu rozumienia koncepcji państwa prawa przez nazistów. Do jego rekonstrukcji posłużą zarówno funkcjonujące w porządku prawnym Trzeciej Rzeszy akty normatywne oraz zdarzenia

² C. Schmitt, *Der Führer schützt das Recht. Zur Reichstagsrede Adolf Hitlers vom 13. Juli 1934*, „Deutsche Juristen-Zeitung” 1934, s. 15 [za:] K. Jonca, *Koncepcje narodowosocjalistycznego prawa w Trzeciej Rzeszy*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1977, t. 3, s. 85.

³ C. Schmitt, *Nationalsozialismus und Rechtsstaat*, „Juristische Wochenschrift” 1934, s. 717.

⁴ H. Frank, *Der deutsche Rechtsstaat Adolf Hitlers*, „Deutsches Recht”, nr 6, Berlin 1934, s. 120.

⁵ C. Schmitt, *op. cit.*, s. 716 [za:] K. Bracher, *Politische Institutionen in Krisenzeiten*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1985, t. 33, z. 1, s. 15.

o charakterze faktycznym wpływające na praktykę ustrojową, jak również poglądy samych przedstawicieli narodowego socjalizmu. Ramy czasowe analizowanego zagadnienia zostały przez autora świadomie zawężone, by obejmować okres od *Machtübernahme* do wybuchu II wojny światowej. Był to bowiem czas stopniowego przejmowania instytucji demokratycznych Republiki Weimarskiej i odchodzenia od standardów państwa praworządnego. Rozważania będą prowadzone w aspekcie porównawczym, przy czym za wzorzec przyjęto zasady i wartości, stanowiące jądro współczesnego pojmowania pojęcia *Rechtsstaat*. Owe cechy przyjęto w ślad za Klausem Sternem, który wśród desygnatów państwa prawa wyróżnia: konstytucjonalizm; podział i równowagę (rozumianą jako wzajemną kontrolę) władzy; godność człowieka, wolność i równość wobec prawa; związanie prawem; ochronę sądową; system odszkodowania za działania władzy państwowej; odpowiedniość, konieczność i proporcjonalność interwencji państwa (niem. *Übermaßverbot*)⁶. Ze względu na ich doniosłość szczególnej analizie poddane zostaną zasady konstytucyjności, ochrony praw podstawowych (godności człowieka, wolności jednostki i równości wobec prawa) i skutecznej ochrony sądowej. Przez wzgląd na szeroki zakres tematyczny pracy, obejmujący w zasadzie całość działalności państwowej Trzeciej Rzeszy w latach 1933-1939, autor z oczywistych względów nie rości sobie prawa do uznania artykułu za w pełni wyczerpujący. W związku z tym skupiono się na wybranych kluczowych z punktu widzenia opisywanego zagadnienia procesach i sposobów ich realizacji za pośrednictwem aktów o charakterze prawotwórczym.

II. Zasada konstytucjonalizmu

Immanentną cechą państwa prawa jest oparcie porządku prawnego na konstytucji, co oznacza, że państwo i władza państwowa są związane jej postanowieniami, zaś ustawa zasadnicza stanowi akt najwyższej rangi państwowej (niem. *Höchstrangigkeit der Verfassung*)⁷. Z aprobatą należy podejść do zaproponowanego w amerykańskiej nauce prawa konstytucyjnego sposobu pojmowania konstytucjonalizmu jako „doktryny ograniczającej władzę rządu wyrażnymi i egzekwowalnymi zasadami politycznej organizacji i postępowania”⁸. Odnosząc się do tej zasady przytoczona definicja akcentuje materialny, nie zaś formalny charakter

⁶ K. Stern, *Das rechtsstaatliche Prinzip* [w:] K. Stern, *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, t. I, München 1984, s. 784; K. Stern, *Der Rechtsstaat* (mowa rektorska), Köln 1971 [za:] J. Przedzińska, »Ab ovo«, czyli o koncepcji państwa prawa [w:] J. Korczak (red.), *Administracja publiczna pod rządami prawa. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. zw. dra hab. Adama Błasia*, Wrocław 2016, s. 401.

⁷ K. Stern, *op. cit.*, s. 788.

⁸ *Dictionary of American Politics*, New York 1966, s. 93 [za:] A. Pułło, *Idea konstytucjonalizmu w systemie zasad prawa konstytucyjnego*, „Przegląd Sejmowy” 1996, nr 5(17), s. 16.

konstytucjonalizmu, sprowadzający się do samego występowania spisane go aktu konstytucyjnego w porządku prawnym.

Dość bowiem stwierdzić, że przez cały okres rządów narodowosocjalistycznych, tj. od wspomnianego już *Machtübernahme* do upadku Rzeszy w 1945 r., formalnie obowiązywała konstytucja uchwalona 11 sierpnia 1919 r. w Weimarze⁹. Na pozór dziwić może fakt nieuchylenia ustawy zasadniczej przy mnogości instrumentów, jakim dysponował reżim narodowosocjalistyczny, by móc tego dokonać. Konstytucja z 1919 r. wprowadzała bowiem nowoczesne jak na ówczesne czasy standardy demokratyczne, zaś część jej założeń wywodziła się z opracowanego w okresie Wiosny Ludów projektu konstytucji frankfurckiej (1849 r.). Republikański charakter rządów, trójpodział władzy czy zasada federalizmu, składające się na tożsamość konstytucyjną Republiki Weimarskiej, stały w oczywistej opozycji do doktryny nazistowskiej. W tym też należy upatrywać się przyczyn wykształcenia się w orzecznictwie i doktrynie praktyk antykonstytucyjnych, polegających bądź to na uznaniu, że program NSDAP należy do źródeł obowiązującego prawa konstytucyjnego, bądź też zastąpił wręcz konstytucję z Weimaru¹⁰. Karl Larenz utożsamiał „konstytucję” niemieckiej wspólnoty z wolą Adolfa Hitlera, uważając wodza za „strażnika niepisanej, konkretnej idei prawa jego narodu”¹¹. Nie sposób nie zwrócić przy tym uwagi na rażącą sprzeczność ujęcia Lorenza z oddającym istotę idei państwa prawa sformułowaniem zawartym w art. XXX Konstytucji stanu Massachusetts (1780 r.) o tym, że „rządzą prawa, a nie ludzie”¹².

Całkowitego wypaczenia zasady konstytucjonalizmu należy doszukiwać się w przepisach ustawy z dnia 24 marca 1933 r. o zabezpieczeniu narodu i państwa przed nieszczęściem¹³ (tzw. ustawa o pełnomocnictwach, niem. *Ermächtigungsgesetz*). Akt ten zachowując pozory formalizmu ustanowił upoważnienie blankietowe dla rządu Rzeszy do wydawania ustaw *sensu stricto*, a więc aktów normatywnych uchwalanych tradycyjnie przez organ władzy ustawodawczej będący reprezentacją społeczeństwa (parlament). Ustawa w art. 2 *expressis verbis* dopuszczała także wydawanie ustaw sprzecznych z konstytucją, a zdaniem Otto Koellreuttera upoważnienie zawierało kompetencję do wydawania ustaw

⁹ *Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919*, RGBl. I, s. 1383.

¹⁰ K. Jonca, *op. cit.*, s. 73.

¹¹ K. Larenz, *Deutsche Rechtserneuerung und Rechtsphilosophie* [w:] A. Nussbaum (red.) *Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart. Eine Sammlung von Vorträgern und Schriften aus dem Gebiet der gesamten Staatswissenschaft*, nr 109, Tübingen 1934, s. 34 [za:] M. Maciejewski, *Wódz, naród, rasa. Ideologiczne przesłanki nazistowskich koncepcji prawa*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2017, t. 39, nr 1, s. 34.

¹² *The Constitution of the State of Massachusetts, Adopted 1780: with the Amendments Annexed*, Boston 1826.

¹³ *Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich vom 24. März 1933*, RGBl. I, s. 141.

konstytucyjnych (niem. *Verfassungsgesetze*)¹⁴. Wraz z wejściem w życie ustawy o pełnomocnictwach konstytucja z Weimaru utraciła więc swoją szczególną moc w systemie prawnym Rzeszy. W zrekonstruowanej przez Bartosza Nieściora hierarchii aktów prawa powszechnie obowiązującego (formalnie nigdy nie ustanowionej) w Trzeciej Rzeszy konstytucja zajmowała dopiero czwarte miejsce, ustępując dekretem Führera (niem. *Erlasse*), ustawom, a także rozporządzeniom, zarządzeniom, okólnikom i aktom administracyjnym ministrów Rzeszy¹⁵.

O świadomości utrzymywania konstytucji z Weimaru w porządku prawnym, jak również instrumentalności jej wykorzystywania w praktyce ustrojowej, mogą świadczyć z kolei przepisy ustawy z dnia 24 kwietnia 1934 r. o zmianie prawa karnego i postępowania karnego¹⁶. Wpisując się w kierunki zmian ustawodawczych w zakresie wymiaru sprawiedliwości wprowadziła ona oczywiście niekonstytucyjne zmiany w strukturze sądownictwa (zob. *zasada skutecznej ochrony sądowej*). Jednocześnie jednak w ramach penalizacji zdrady głównej (niem. *Hochverrat*) przewidziano, że znamiona tego czynu zabronionego wypełnia między innymi użycie siły lub groźby jej użycia w celu zmiany konstytucji Rzeszy.

Znamienny dla analizy opisywanego zagadnienia jest także fakt nieuchwalenia nowej konstytucji przez narodowych socjalistów. Już w pierwszym roku po dojściu NSDAP do władzy Wicekanclerz Franz von Papen zaproponował opracowanie nowej ustawy zasadniczej, której założenia byłyby zgodne z totalitarnym kursem władzy. Choć Adolf Hitler miał początkowo przychylić się do tego pomysłu, zamiar ten ostatecznie upadł¹⁷. Wolę uchwalenia nowej konstytucji wyrażono także w ustawie z dnia 30 stycznia 1934 r. o budowie Rzeszy¹⁸, której art. 4 przewidział taką kompetencję dla rządu Rzeszy. Projekty ustawy zasadniczej w duchu narodowosocjalistycznym opracowywali także prawnicy w służbie NSDAP, w tym w szczególności Helmut Nicolai.

Nie sposób jednoznacznie określić przyczyn, dla których zmiana konstytucji w duchu narodowosocjalistycznym nie została nigdy przeprowadzona. Wpływ na to mogła mieć taktyka polityczna, polegająca na świadomym utrzymywaniu instytucji Republiki

¹⁴ O. Koellreuter, *Der Nationale Rechtsstaat zum Wandel der deutschen Staatsidee*, Mohr 1932 [za:] K. Jonca, *op. cit.*, s. 76.

¹⁵ B. Nieścior, *Charakterystyka systemu prawnoustrojowego III Rzeszy* [w:] B. Nieścior, *Prawno-organizacyjne aspekty wcielania do III Rzeszy Sudetenlandu i Austrii*, Warszawa 2020, s. 24.

¹⁶ *Gesetz zur Änderung des Strafrechts und des Strafverfahrens vom 24. April 1934*, RGBl I, s. 341.

¹⁷ E. Jäckel, *Panowanie Hitlera. Spełnienie światopoglądu*, przeł. A. Karszniewicz-Mazur, Wrocław 1989, s. 45.

¹⁸ *Gesetz über den Neuaufbau des Reichs vom 30. Januar 1934*, RGBl. I, s. 75.

Weimarskiej w porządku prawnym. Dodatkowo można wskazać na ogólną dezaprobatę Adolfa Hitlera wobec prawników, którą uwidaczniają słowa Rolanda Freislera „nie reforma wymiaru sprawiedliwości, a reforma prawników”¹⁹. Do przyczyn zaliczyć można także odejście od pozytywistycznego rozumienia prawa i ustawy, co zauważyć można nie tylko w przytoczonych w niniejszej pracy poglądach przedstawicieli myśli narodowego socjalizmu, ale i w pogardzie dla zasad prawidłowej legislacji. Zwracają można bowiem uwagę oczywiste defekty aktów normatywnych, zwłaszcza tych fundamentalnych z punktu widzenia ideologicznego, do których zaliczyć można: często skrajną zwięzłość, ogólnikowość aktów, niedookreśloność pojęć ustawowych, brak wprowadzania definicji legalnych, utrzymywanie w porządku prawnym przepisów, które utraciły swoje materialne znaczenie, czy też ideologiczne formułowanie tytułów aktów prawnych.

Nie ulega jednak wątpliwości, że materia, która w państwie konstytucyjnym ze względu na swój szczególny przedmiot powinna być regulowana w ustawie zasadniczej, w Trzeciej Rzeszy podlegała normatywizacji w drodze ustaw zwykłych. Prowadzi to do wniosku, że doktryna narodowosocjalistyczna nie przywiązywała zbyt dużej uwagi do zasady konstytucyjności. Pomimo formalnego obowiązywania konstytucji z Weimaru jej postanowienia znacząco odbiegały od praktyki ustrojowej, wobec czego utraciły funkcję faktów społecznych. Były one jednak świadomie utrzymywane w porządku prawnym Rzeszy, co świadczy o instrumentalnym wykorzystaniu konstytucji w ramach działalności prawnopolitycznej NSDAP.

III. Zasada podziału władzy

Istota zasady podziału władzy bynajmniej nie wyraża się w samym pojęciu multicentryzmu ośrodków władzy. Jak słusznie bowiem zauważa Klaus Stern, dla funkcjonowania państwa prawa kluczowe znaczenie ma nie tyle podział władzy *per se*, a wzajemne równoważenie się władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej²⁰. Wynika z tego, że relacje między organami władzy państwowej powinny polegać na podziale ich kompetencji, ograniczonym zakresie władztwa, wzajemnej kontroli, hamowaniu i blokowaniu przy jednoczesnej ich współpracy i współdziałaniu²¹. W praktyce zasada ta stanowi najdonioślejszy w ujęciu formalnym aspekt koncepcji państwa prawa, służąc realizacji jej gwarancyjnego charakteru. Paweł Sarnecki zwraca uwagę na to, że „postulat trójpodziału władzy miał na celu nie tylko

¹⁹ C. Schmitt, *Staat, Bewegung, Volk: Die Dreigliederung der politischen Einheit*, München 1935, s. 44 [za:] C. Hilger, *Rechtsstaatsbegriffe im Dritten Reich. Eine Strukturanalyse*, Mohr, Tübingen 2003, s. 208.

²⁰ K. Stern, *op. cit.*, s. 792.

²¹ A. Dana, *Istota podziału i równowagi władz w polskim konstytucjonalizmie*, „DOCTRINA Studia Społeczno-Polityczne” 2009, nr 6, s. 56.

uporządkowanie struktury organów państwowych, stanowiąc jeden z przejawów charakterystycznego dla epoki oświecenia racjonalizmu, lecz również zasadnicze osłabienie władzy [suwerennej]”²². Podział kompetencji pomiędzy różne organy władzy państwowej przeciwdziałała koncentracji władzy (jednowładztwa), a tym samym minimalizuje niebezpieczeństwo despotyzmu oraz sprzyja rozwojowi społeczeństwa obywatelskiego. Zauważyli to już autorzy francuskiej Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela (1789 r.), którzy w jej artykule XVI zawarli przeświadczenie, że „każde społeczeństwo, w którym [...] podział władz nie został określony, nie ma wcale Konstytucji”.

W świetle powyższych rozważań nie może budzić zdziwienia fakt, że zasada podziału władzy została odrzucona przez narodowych socjalistów i zastąpiona zasadą jednolitości władzy państwowej. Emanacją władzy stał się wódz, będący dzierżycielem władzy ustawodawczej, wykonawczej i sędowniczej.

Kompetencje legislatury rządowi Rzeszy, o którego działaniach decydował w praktyce samodzielnie kanclerz, przekazała uprzednio już opisana ustawa o pełnomocnictwach. Dzięki możliwości zastosowaniu uproszczonego trybu ustawodawczego reżim narodowosocjalistyczny zyskał podstawę prawną do usuwania dawnych form instytucjonalnych²³. Ustawodawstwo sprzed *Machtübernahme* miało funkcjonować jako rezultat milczącej zgody Führera i nie mogło być stosowane w sposób sprzeczny z nowym porządkiem ustrojowym. W ślad za tym przyjąć należy, że od tego czasu ustawa „to nie anonim normy powstałej w drodze uchwały przemijającej, a często przypadkowej, większości, to uroczyste, wartościujące rozstrzygnięcie wodza”²⁴. Takie ujęcie wywołuje jednak doniosłe skutki. Skoro bowiem wola władzy (wodza) ma charakter normatywny, to nie może być mowy o stosowaniu zasady związania prawem, opierającej się na prymacie prawa. Tym samym Führera nie sposób porównać do członka organizmu państwowego, lecz bliżej mu do pozycji zegarmistrza w filozofii mechanistycznej. W praktyce ustawodawczej zauważyć można także, że Reichstag stał się ciałem o charakterze dekoracyjnym, instrumentalnie wykorzystywanym przez narodowych socjalistów do uprawiania propagandy politycznej. Większość ustaw uchwalano w uproszczonej procedurze ustawodawczej z pominięciem parlamentu, Reichstag podejmował jedynie akty o szczególnej doniosłości z punktu widzenia idei narodowosocjalistycznej. Nawet jednak w takim przypadku proces

²² P. Sarnecki, *Ogólna charakterystyka państwowości w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* [w:] P. Sarnecki (red.), *Prawo konstytucyjne RP*, Warszawa 2014, s. 81.

²³ A. Mycielski, *Podstawy ustroju Niemiec współczesnych*, „Nowe Państwo” 1934, t. 3., s. 37.

²⁴ H. Fransen, *Gesetz und Richter: eine Abgrenzung nach den Grundsätzen des nationalsozialistischen Staates*, Hamburg 1935, s. 71 [za:] A. Mycielski, *Stanowisko prawne Führera na tle ustroju Niemiec współczesnych*, Wydawnictwa grup polskich porozumień prawniczych z zagranicą 1938, z. 2, s. 30.

ustawodawczy zgodnie z *Führerprinzip* zaczynał się i kończył na osobie Adolfa Hitlera²⁵. Wola Führera stanowiła impuls polityczny do wydania ustawy, której projekt zgodnie z intencjami wodza przygotowywały właściwe ministerstwa. Po przeprowadzeniu procesu ustawodawczego ustawa wracała do Hitlera, który udzielał jej sankcji (w ujęciu formalnym bądź materialnym), co było koniecznym elementem do wejścia jej postanowień w życie.

Pełnię władzy wykonawczej wódz zyskał natomiast na mocy przepisów ustawy z dnia 1 sierpnia 1934 r. o głowie państwa Rzeszy Niemieckiej²⁶. Ustawa ta połączyła urzędy prezydenta i kanclerza Rzeszy, powierzając je wskazanemu z imienia i nazwiska Adolfowi Hitlerowi jako wodzowi i kanclerzowi Rzeszy (niem. *Führer und Reichskanzler*). Od tego czasu przysługiwały mu wszystkie tradycyjne uprawnienia głowy państwa, jak reprezentacja państwa w stosunkach zewnętrznych czy prawo łaski. Przejął także prezydenckie uprawnienia do wprowadzania stanu wyjątkowego i ograniczania w okresie jego trwania konstytucyjnych praw podstawowych (niem. *Notverordnungsrecht*), przewidziane w art. 48 konstytucji weimarskiej. Wódz stał także na czele hierarchicznie zorganizowanej administracji państwowej, mając dyskrecjonalne uprawnienia kształtowania polityki kadrowej służby cywilnej. Ponadto pełnił rolę zwierzchnika sił zbrojnych Rzeszy z pełnią władzy rozkazodawczej. Faktyczna pozycja Rządu Rzeszy w systemie politycznym, jakkolwiek istniejącego i formalnie posiadającego wszystkie tradycyjnie przynależne mu uprawnienia, została zredukowana i sprowadzona *de facto* do urzędu o charakterze pomocniczym, swoistego komitetu doradczego wodza²⁷.

Z zasady wodzostwa (niem. *Führerprinzip*) wypływały także uprawnienia w państwie praworządnym zastrzeżone do kompetencji władzy sądowniczej. Führer pełnił rolę najwyższego zwierzchnika sądowego nad narodem niemieckim, co łączy się z koncepcją wodza ochraniającego prawo sformułowanej przez Carla Schmitta²⁸. Dodatkowo Adolf Hitler przypisał sobie rolę najwyższego sędziego Wermachtu.

Koncentracji władzy w rękach jednostki służyły także zmiany ustawodawcze w zakresie państw związkowych, do czego reżim narodowosocjalistyczny przystąpił niedługo po objęciu władzy rządowej. Wraz z wejściem w życie tymczasowej ustawy z dnia 31 marca 1933 r. o ujednoczeniu krajów związkowych z Rzeszą²⁹ znacząco ograniczono możliwości

²⁵ H. Nicolai, *Der Staat im nationalsozialistischen Weltbild*, Schaeffer, Leipzig 1933, s. 27-35 [za:] B. Nieścior, *op. cit.*, s. 26.

²⁶ *Gesetz über das Staatsoberhaupt des Deutsches Reich vom 1. August 1934*, RGBl I, s. 747.

²⁷ E. Jędrzejewski, *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933-1945. Studium polityczno-prawne*, Wrocław 1974, s. 102 [za:] B. Nieścior, *op. cit.*, s. 31.

²⁸ C. Schmitt, *Der Führer schützt...*, s. 945.

²⁹ *Vorläufige Gesetz zur Gleichschaltung der Länder mit dem Reich vom 31. März 1933*, RGBl. I, s. 153.

wpływu landów na funkcjonowanie państwa. Po wyborach z listopada 1933 r. uchwalono wspomnianą już ustawę o budowie Rzeszy, która przekształciła państwo niemieckie z federacyjnego na unitarne. Kompetencje zastrzeżone konstytucyjne do właściwości krajów związkowych przejęła Rzesza. Rządy krajów związkowych od tego czasu podlegały rządowi centralnemu, a namiestnicy Rzeszy poddani zostali nadzorowi ministra spraw wewnętrznych. Powyższe zmiany dopełniła ustawa z dnia 14 lutego 1934 r. o uchyleniu Reichsratu³⁰, w wyniku której zlikwidowana została izba wyższa parlamentu, będąca reprezentacją krajów związkowych. Ustawa ta została uchwalona przez rząd Rzeszy, mimo że ustawa o pełnomocnictwach dopuszczała wprowadzanie niekonstytucyjnego ustawodawstwa jedynie w zakresie nie dotyczącym Reichstagu i Reichsratu.

Führerprinzip zdaniem Reinharda Höhna była powiązana również z nadrzędnością ruchu narodowosocjalistycznego wobec państwa, pełniącego rolę „środka zastępczego” (niem. *Ersatzmittel*)³¹. Z tego powodu jednym z pierwszych celów narodowych socjalistów było dążenie do ustanowienia monopolu politycznego NSDAP, co stało się wraz z wejściem w życie ustawy z dnia 13 lipca 1933 r. przeciwko tworzeniu nowych partii³². Proces ten przypieczętowano kilka miesięcy później, gdy ustawa z dnia 1 grudnia 1933 r. o zabezpieczeniu jedności partii i państwa³³ utożsamiła NSDAP i państwo niemieckie. Partia miała być nierozzerwalnie związana z Rzeszą, reprezentując niemiecką ideę państwową, a w konsekwencji sama uzyskała status korporacji prawa publicznego. Doktrynalną jedność organizacji państwowej i politycznej uzasadnić można tym, że skoro wódz pochodzi z partii, to partia daje państwu wodza, kierującego działalnością Rzeszy. Ponadto ustawa dla zapewnienia pełnej kooperacji partii i państwa przewidywała, że każdorazowy przedstawiciel wodza i szef sztabu SA mieli stać się *ex lege* członkami rządu Rzeszy. Co oczywiste, władza wodza w partii również miała charakter absolutny. Nie poddawał się on demokratycznym procesom wyborczym, a w ramach swoich dyskrecyjnych uprawnień miał pełną swobodę powoływania na stanowiska i odwoływania ze stanowisk w strukturze partyjnej. Znamienny jest także fakt braku istnienia norm dotyczących wyboru następcy wodza.

Powyższe rozważania skłaniają do refleksji na temat podmiotu władzy w Trzeciej Rzeszy. Karol Jonca stawia tezę, że narodowosocjalistyczna koncepcja prawa zastąpiła zasadę suwerenności państwa zasadą suwerenności wodza³⁴. Z poglądem tym w sposób ograniczony

³⁰ *Gesetz über die Aufhebung des Reichsrats vom 14. Februar 1934*, RGBl. I, s. 89.

³¹ R. Höhn, *Das Führerprinzip in der Verwaltung*, Deutsches Recht, 1936 [za:] K. Jonca, *op. cit.*, s. 72.

³² *Gesetz gegen die Bildung von Parteien vom 14. Juli 1933*, RGBl. I, s. 479.

³³ *Gesetz zur Sicherung der Einheit von Partei und Staat vom 1. Dezember 1933*, RGBl. I, s. 1016.

³⁴ K. Jonca, *op. cit.*, s. 72.

zdaje się także polemizować Konstanty Grzybowski, którego zdaniem podmiotem władzy suwerennej pozostał naród, choć miało to jedynie teoretyczny charakter³⁵. Autor, przychyłając się do tego drugiego stanowiska, uważa, że pełne uznanie zasady suwerenności wodza nie wydaje się całkowicie przekonywujące. Zwrócić bowiem należy uwagę na, wprawdzie czysto teoretyczne z uwagi na jego konstrukcję, uprawnienie wynikające z przepisów ustawy z dnia 14 lipca 1933 r. o plebiscycie ludowym³⁶ do zarządzenia przez Rząd Rzeszy plebiscytu ludowego dla określenia, czy naród niemiecki zgadza się z jego zamierzeniami czy też nie. Jednocześnie także niektórzy przedstawiciele doktryny wyrażali stanowisko, że akty prawne ustanawiane dyskrecyjnie przez Adolfa Hitlera pochodzą od narodu³⁷, co byłoby irrelewantne w przypadku, gdyby podmiotem władzy suwerennej był sam wódz. Dodatkowo wspomnieć warto w tym względzie o zasadzie odpowiedzialności za władzę, z którą wiąże się z pełną odpowiedzialnością Führera, tj. życiem i mieniem, za poczynione narodowi i państwu szkody³⁸.

Prowadzi to do wniosku, że zasada państwa wodzowskiego (niem. *Führerstaat*) wyeliminowała tradycyjny podział władz, w tym burżuazyjny w opinii narodowych socjalistów dualizm legislatywy i egzekutywy. Zastąpiła go zaś triada *Führer – Volk – Staat*³⁹, która uwypukla szczególne miejsce wodza w hierarchii państwa narodowosocjalistycznego. Ustrój Trzeciej Rzeszy ewoluował w kierunku koncentracji władzy w rękach jednostki. Dzięki zmianom ustawodawczym Führer uzyskał pełnię władzy ustawodawczej, wykonawczej i sędowniczej. Realizacji tego celu służyć miało także zastąpienie federalnej formy państwa unitarną oraz utożsamienie NSDAP i Rzeszy. Niemniej wciąż podmiotem władzy suwerennej, przynajmniej w teoretycznym ujęciu, pozostał naród niemiecki.

IV. Zasady ochrony godności, wolności oraz równości wobec prawa

Zaproponowane przez Hansa Ryffela ujęcie państwa prawa jako antropologicznej konieczności⁴⁰ nie może być z uwagi na swoją doniosłość wyprowadzane wyłącznie z formalnego rozumienia koncepcji *Rechtsstaat*. Fundamentalnym jej aspektem jest bowiem zapewnienie praw podstawowych, przynależnych każdemu z racji jego człowieczeństwa.

³⁵ K. Grzybowski, *Niemcy hitlerowskie* [w:] M. Marszał (red.), *Pod znakiem swastyki. Polscy prawnicy wobec Trzeciej Rzeszy 1933-1939. Wybór pism*, Kraków 2005., s. 77.

³⁶ *Gesetz über Volksabstimmung vom 14. Juli 1933*, RGBl I, s. 479.

³⁷ K. Larenz, *op. cit.*, s. 34.

³⁸ M.Z. Jedlicki, *Przeobrażenia ustrojowe i polityczne dzisiejszych Niemiec* [w:] M. Marszał (red.), *op. cit.*, s. 293.

³⁹ *Gesetz zur Sicherung...*, § 3 ust. 1.

⁴⁰ H. Ryffel, *Grundprobleme der Rechts- und Staatsphilosophie. Philosophische Anthropologie des Politischen*, Luchterhand, Neuwied/Berlin 1969, s. 416.

Istotę tego podejścia wyraża art. 1 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka⁴¹, w myśl którego wszystkie istoty ludzkie rodzą się wolne i równe w godności i prawach. Doniosłość zasady ochrony godności człowieka wyraża także obowiązująca obecnie ustawa zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z dnia 23 maja 1949 r.⁴², a jej określenie już w pierwszym przepisie (art. 1 ust. 1) wraz z jednoczesnym zabezpieczeniem gwarancją wynikającą z klauzuli wieczności (niem. *Ewigkeitsklausel*) dowodzi uznania za najważniejsze z *Grundrechte*. Jego oczywistą konsekwencją jest równość wobec prawa. Przyjęcie koncepcji niezbywalnych praw nabytych na mocy samego człowieczeństwa rodzi bowiem skutek niemożności różnicowania stopnia ochrony godności ludzkiej. Co więcej, także pomiędzy godnością człowieka a wolnością jednostki zachodzi konieczny związek. Friedrich Schiller pisał, że „panowanie nad zmysłami przez siłę moralną jest wolnością ducha, a godność jest jej wyrazem w objawieniu”⁴³. Umiłowanie wolności, rozumianej jako uprawnienie jednostki, „którego granicę wyznaczają jedynie prawa innych jednostek i zasada krzywdy”⁴⁴, stanowi zaprzeczenie myślenia totalitarnego, dążącego do pełnego podporządkowania jednostki aparatowi państwowemu.

Trzecia Rzesza, odrzucająca powyższe wartości, negowała istnienie praw wynikających z samej istoty człowieczeństwa, a więc przynależnych wszystkim rasom i narodom. Zastąpiły je prawa przynależne konkretnym rasom. Oczywistą konsekwencją takiego założenia była konieczność reinterpretacji pojęcia narodu poprzez oparcie jej na przynależności do określonej rasy w rozumieniu czysto biologicznym⁴⁵. Skutkowało to jednoczesnym odrzuceniem pojęcia narodu opartego na przesłankach geograficznych czy kulturowych (historycznych, lingwistycznych i religijnych). Zawarto to *expressis verbis* w punkcie 4 programu NSDAP, w myśl którego „tylko członkowie narodu mogą być obywatelami państwa. A tylko ci, w których żyłach płynie niemiecka krew, bez względu na wyznanie, mogą być członkami narodu”⁴⁶.

⁴¹ *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka*, rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych 217 A (III) z dnia 10 grudnia 1948 r.

⁴² *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949*, BGBl., s. 1.

⁴³ F. Schiller, *Über Anmut und Würde*, Sämtliche Werke, Band V., Philosophische Schriften und Vermischte Schriften, Deutscher Bücherbund, Stuttgart 1975, s. 294.

⁴⁴ Ł. Machaj, *Wypowiedzi symboliczne w orzecznictwie Sądu Najwyższego USA*, Wrocław 2011, s. 34 [za:] M. Jabłoński, J. Węgrzyn, *Ochrona wolności i praw jednostki* [w:] M. Jabłoński (red.), *Identyfikacja granic wolności i praw jednostki. Prawnoporównawcza analiza tożsamego przypadku pod kątem stosowania prawa amerykańskiego i polskiego*, Wrocław 2016, s. 15.

⁴⁵ K. Grajewski, *Naród, państwo, partia i wódz – podstawowe założenia ustroju nazistowskich Niemiec w wybranych publikacjach polskich prawników dwudziestolecia międzywojennego (syntetyczna rekonstrukcja)*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, t. 31, s. 271.

⁴⁶ *25-Punkte-Programm der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei [vom 24. Februar 1920]*, documentArchiv.de [dostęp: 20.12.2021].

Wdrożenia opisanej doktryny dokonano w fundamentalnych dla narodowosocjalistycznego prawa osobowego ustawach uchwalonych 15 września 1935 r. podczas odbywającego się w Norymberdze kongresu NSDAP pod nazwą „Zjazd Wolności” (niem. *Reichsparteitag der Freiheit*) – ustawie o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiej godności⁴⁷ oraz ustawie o obywatelstwie Rzeszy⁴⁸. Na mocy tych ustaw zastąpiono kryterium przynależności do państwa niemieckiego kryterium przynależności do rasy germańskiej, wyodrębniając dwie kategorie obywateli. Obywatelom Rzeszy (niem. *Reichsbürger*) mógł zostać jedynie przynależny do państwa (niem. *Staatsangehörige*) „niemieckiej lub pokrewnej krwi, który swoim zachowaniem udowodni, że jest chętny i zdatny do lojalnej służby narodowi niemieckiemu i Rzeszy”⁴⁹. Z kolei przynależność do państwa (niem. *Staatsangehörigkeit*), sprowadzającą się do poddaństwa władzy Rzeszy i podlegania jej ograniczonej ochronie, miała być ustalana na podstawie dotychczas obowiązujących przepisów ustawy z dnia 22 lipca 1913 r. o przynależności do Rzeszy i państwa⁵⁰. Od tego czasu pełnia politycznych zaczęła przysługiwać tylko obywatelom Rzeszy⁵¹, co prowadzi do wniosku, że *ratio legis* tych przepisów była eliminacja niearyjczyków z życia politycznego. Jednocześnie w preambule do ustawy o ochronie niemieckiej krwi podkreślono, że „czystość krwi niemieckiej jest warunkiem dalszego istnienia narodu niemieckiego”⁵². Z tego powodu zabroniono pod groźbą kary pozbawienia wolności zawierania związków małżeńskich lub utrzymywania stosunków pozamałżeńskich przez Żydów i *Staatsangehörige* niemieckiej lub pokrewnej krwi. Ponadto Żydzi utracili możliwość zatrudniania niemieckiej służby domowej. Także ustawa z dnia 6 lipca 1938 r. o ujednoczeniu prawa małżeńskiego i rozwodowego w Austrii i reszcie Rzeszy⁵³ utrzymywała kryterium czystości rasowej jako warunek zawarcia i istnienia małżeństwa, dodatkowo uznała małżeństwo za instytucję publiczną, działającą na rzecz interesu publicznego.

„Troską o higienę rasową” było podyktowane również uchwalenie ustawy z dnia 14 lipca 1933 r. o zapobieganiu obciążonego chorobą dziedziczną potomstwa⁵⁴ (tzw. ustawy sterylizacyjnej, niem. *Erbgesundheitsgesetz*). Zgodnie z jej zapisami na lekarzy nałożono prawny obowiązek zawiadamiania sądów o pacjentach opóźnionych w rozwoju bądź chorych

⁴⁷ *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre vom 15. September 1935*, RGBI I, s. 1146.

⁴⁸ *Reichsbürgergesetz vom 15. September 1935*, RGBI I, s. 1146.

⁴⁹ *Ibidem*, § 2 ust. 1.

⁵⁰ *Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz vom 22. Juli 1913*, RGBI I, s. 583-593.

⁵¹ *Reichsbürgergesetz...*, § 2 ust. 3.

⁵² *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes...*, część nieartykułowana (preambuła).

⁵³ *Gesetz zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet vom 6. Juli 1938*, RGBI I, s. 807.

⁵⁴ *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses vom 14. Juli 1933*, RGBI I, s. 529.

na określone choroby, w tym choroby psychiczne. Podejmowanie decyzji w przedmiocie przymusowej sterylizacji powierzono zaś sądom orzekającym w składzie jednego sędziego zawodowego i dwóch lekarzy (tzw. sądom sterylizacyjnym, niem. *Erbgesundheitsgerichte*). Z kolei ustawa z dnia 18 października 1936 r. o ochronie zdrowia dziedzicznego narodu niemieckiego⁵⁵ (tzw. ustawa o zdrowiu małżeńskim, niem. *Ehegesundheitsgesetz*) zakazywała zawierania związków małżeńskich przez osoby ubezwłasnowolnione, zakaźnie chore oraz cierpiące na zaburzenia umysłowe. Etap fizycznej „eliminacji życia niewartego życia” (niem. *Vernichtung von lebensunwertem Leben*), który przeszedł do historii jako Akcja T4 (niem. *Aktion T4*) i polegał na przymusowej eutanazji określonych grup osób chorych, wprowadził natomiast *Auftragserteilung* Adolfa Hitlera z dnia 1 września 1939 r.

Oczywistym w kontekście wskazanych uwarunkowań wydaje się stwierdzenie, że zasada równości wobec prawa została w państwie narodowych socjalistów zastąpiona „zasadą rodzajowej równości zjednoczonego narodu niemieckiego, oczyszczonego z obcych elementów”⁵⁶ (niem. *Artgleichheit*). Została ona dodatkowo wzmocniona koncepcją zdrowego poczucia narodowego (niem. *gesundes Volksempfinden*), zgodnie z którą sędzia miał obowiązek odmówienia zastosowania ustawy sprzecznej z założeniami narodowego socjalizmu.

Czystym wyrazem rasizmu, godzącym bezpośrednio w fundamentalne dla liberalizmu prawo własności, była ustawa z dnia 29 września 1933 r. o gospodarstwie dziedzicznym Rzeszy⁵⁷. *Ratio legis* ustanowienia tych przepisów było „zapewnienie ochrony stanu chłopskiego jako źródła krwi narodu niemieckiego oraz ochrona samych gospodarstw wiejskich”⁵⁸. Ustawa uzależniała zdolność posiadania, a więc i dziedziczenia, zagrody dziedzicznej (niem. *Bauernfähigkeit*) od posiadania określonych „kwalifikacji” chłopskich pod względem rasowym, etycznym i gospodarczym. Warunkiem nadania *Bauernfähigkeit* przez odpowiednią korporację zawodowo-narodową było bowiem wykazanie się dowodem pochodzenia aryjskiego. Kompetencje etyczne (moralne) łączono z kolei z pojęciem honoru zawodu (niem. *Ehrbarkeit*). Dopiero w trzeciej kolejności chłop musiał posiadać należyte kwalifikacje zawodowe.

Przykładów nierówności wobec prawa można mnożyć. Reżim nazistowski prowadził bowiem politykę systematycznego wykluczania określonych grup społecznych, w tym

⁵⁵ *Gesetz zum Schutze der Erbgundheit des deutschen Volkes vom 18. Oktober 1935*, RGBI I, s. 1246.

⁵⁶ C. Schmitt, *Staat...*, *passim* [za:] K. Jonca, *op. cit.*, s. 84.

⁵⁷ *Reichserbhofgesetz vom 29. September 1933*, RGBI I, s. 685.

⁵⁸ A. Mycielski, *Hitlerowska ustawa o zagrodach dziedzicznych na tle ogólnych założeń niemieckiego rasizmu*, „Rocznik Prawniczy Wileński” 1939, r. 10, s. 121.

mniejszości narodowych, etnicznych, religijnych czy seksualnych. Procesy te zostaną ukazane na przykładzie prześladowania Żydów.

Ograniczenie możliwości wykonywania przez tę grupę zawodu lekarza ograniczyło czwarte rozporządzenie do ustawy o obywatelstwie Rzeszy z dnia 25 lipca 1938 r.⁵⁹, w wyniku którego wygasły *ex lege* prawa do wykonywania przez Żydów zawodu lekarza. Świadczeń medycznych mogli udzielać od tego czasu tylko ci lekarze, którym zezwolenia udzielił minister spraw wewnętrznych Rzeszy na wniosek Izby Lekarskiej Rzeszy. Na ogólną liczbę 3152 lekarzy pochodzenia żydowskiego takie zezwolenia uzyskało jedynie 709 osób, czyli ok. 22%⁶⁰, przy czym mogli oni leczyć oprócz własnej żony i dzieci wyłącznie Żydów. Analogicznie przedstawiała się sytuacja adwokatów, z których tylko niecałe 10% mogło kontynuować swoją praktykę⁶¹.

Rozporządzeniem z dnia 12 listopada 1938 r. o zadośćuczynieniu Żydów niemieckiej przynależności do państwa⁶² nałożono z kolei na żydowskich *Staatsangehörige* solidarny obowiązek zapłaty na rzecz Rzeszy kontrybucji w wysokości miliona marek niemieckich. Wydanym tego samego dnia rozporządzeniem o wykluczeniu Żydów z niemieckiego życia gospodarczego⁶³ postanowiono także o wprowadzeniu zakazu prowadzenia przez Żydów placówek handlowych, sklepów wysyłkowych i samodzielnych przedsiębiorstw rzemieślniczych, jak również zakazu oferowania towarów lub usług handlowych na wszelkiego rodzaju rynkach, targach lub wystawach oraz przyjmowania na nie zamówień. Co więcej, od 1 stycznia 1939 r. Żydów pozbawiono prawa bycia kierownikami przedsiębiorstw w rozumieniu ustawy z dnia 20 stycznia 1934 r. o porządku pracy narodowej⁶⁴, a więc także przedstawicieli osób prawnych i ich związków. W wyniku opisanych decyzji podjętych przez odpowiedzialnego za wdrażanie planu czteroletniego Hermanna Göringa wiele żydowskich rodzin popadło w nędze. Oceniając znaczenie tych wydarzeń Karol Jonca wskazał, że mogą one „uchodzić za preludium »Wannseekonferenz« przesądzającej o ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”⁶⁵.

⁵⁹ *Vierte Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 25. Juli 1938*, RGBl. I, s. 969.

⁶⁰ S. Doetz, C. Kopke, *Die antisemitischen Kampagnen und Verfolgungsmaßnahmen gegen die jüdische Ärzteschaft seit 1933* [w:] T. Beddies, S. Doetz, C. Kopke (red.), *Jüdische Ärztinnen und Ärzte im Nationalsozialismus. Entrechtung, Vertreibung, Ermordung*, De Gruyter Oldenbourg, Berlin 2014, s. 53.

⁶¹ K. Jonca, *Meandry polityki »aryzacji« mienia niemieckich Żydów w Trzeciej Rzeszy*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2005, t. 28, s. 338.

⁶² *Verordnung über eine Sühneleistung der Juden deutscher Staatsangehörigkeit vom 12. November 1938*, RGBl. I, s. 1579.

⁶³ *Verordnung zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben vom 12. November 1938*, RGBl. I, s. 1580.

⁶⁴ *Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit vom 20. Januar 1934*, RGBl. I, s. 45.

⁶⁵ K. Jonca, *»Noc kryształowa« i casus Herschela Grynszpana*, Wrocław 1992, s. 210.

Zarządzeniem policyjnym z dnia 28 listopada 1938 r. w sprawie publicznego pojawiania się Żydów⁶⁶ upoważniono odnośne władze do wprowadzania przestrzennych i czasowych ograniczeń co do wstępu Żydów do niektórych dzielnic lub pojawiania się przez nich publicznie w określonych godzinach pod groźbą kary sześciotygodniowego aresztu. Taki zakaz funkcjonował między innymi w Wiedniu, gdzie Żydzi nie mogli pojawiać się publicznie w godzinach 12:00-20:00.

W wymiarze powszechnym do zawieszenia konstytucyjnych praw podstawowych nastąpiło już jednak znacznie wcześniej, niedługo po *Machtübernahme* i bezpośrednio po pożarze Reichstagu na mocy rozporządzenia Prezydenta Rzeszy z dnia 28 lutego 1933 r. o ochronie narodu i państwa (tzw. *Reichstagsbrandverordnung*)⁶⁷. Należy podkreślić jednak, że formalnie znajdowało ono podstawę prawną w art. 48 ust. 2 konstytucji weimarskiej przyznającym Prezydentowi Rzeszy *Notverordnungsrecht*, zaś sama ta instytucja była nadużywana w okresie rządów przed objęciem władzy przez narodowych socjalistów. Zwraca to uwagę na fakt realizowania procesu umacniania władzy przez narodowych socjalistów przy wykorzystaniu instrumentarium świadomie utrzymywanych dawnych form instytucjonalnych⁶⁸.

Rozporządzenie o ochronie narodu i państwa zezwalało nadto na zatrzymanie i osadzenie bez wyroku sądowego na czas nieoznaczony osób uznawanych za wrogów państwa i narodu niemieckiego. W tym celu utworzono sieć obozów koncentracyjnych (niem. *Konzentrationslager, KL*), spośród których jako pierwszy funkcjonowanie rozpoczął w 1934 r. KL Dachau. Inną z instytucji, których działanie naruszało prawa człowieka, była tajna policja państwowa (niem. *Geheime Staatspolizei, Gestapo*; do 1936 również *Geheimes Staatspolizeiamt, Gestapa*).

Taki stan stanowił, co oczywiste, zaprzeczenie zasady ochrony wolności i godności człowieka, a także zasady równości wobec prawa, będących – jak wcześniej wskazano – fundamentem państwa prawa. Znamiennym dla opisywanego zagadnienia są słowa wypowiedziane przez Adolfa Hitlera „*du bist nichts, dein Volk ist alles*”⁶⁹, które oddają rolę jednostki w państwie nazistowskim. Jej wola w całości podporządkowana była Rzeszy wobec „dowiedzenia” w doktrynie braku sprzeczności państwa i społeczeństwa. Tym samym

⁶⁶ *Polizeiverordnung über das Auftreten der Juden in der Öffentlichkeit vom 28. November 1938*, RGBI I, s. 1676.

⁶⁷ *Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat vom 28. Februar 1933*, RGBI I, s. 83.

⁶⁸ W. Wichert, *Ustawa o pełnomocnictwach (Ermächtigungsgesetz) z 23 marca 1933 roku jako katalizator budowy państwa wodzowskiego w Niemczech*, „*Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*” 2019, t. 41, nr 4, s. 26.

⁶⁹ G. Radbruch, *Rechtsphilosophie III* [w:] G. Radbruch, *Gesamtausgabe*, t. 3, Heidelberg 1990, s. 110.

wyłącznym dysponentem uprawnień jednostki stał się wódz, decydujący dyskrecyjnie o interesie państwa. Wobec tego uprawnione wydaje się stwierdzenie o odrzuceniu przez nazizm koncepcji publicznych praw podmiotowych.

V. Zasada skutecznej ochrony sądowej

W wymiarze funkcjonalnym dla urzeczywistnienia prymatu konstytucji i prawa, a także ochrony publicznych praw podmiotowych kluczowe znaczenie ma skuteczna ochrona sądowa. Otto Bähr, jeden z prekursorów sądownictwa administracyjnego, w swojej zasadniczej myśli o państwie prawa wskazał, że „aby rządy prawa stały się prawdą, nie wystarczy, że prawo publiczne jest określone przez prawo; musi istnieć także orzecznictwo, które określa prawo dla konkretnego przypadku, a tym samym służy przywróceniu praworządności tam, gdzie jest naruszona”⁷⁰. Być może pod wpływem tych słów Klaus Stern napisał, że „każde prawo ostatecznie przechodzi próbę ognia na sali sądowej”⁷¹, a Koen Lenaerts uznał, że istnieje nierozzerwalny związek między państwem prawa a skuteczną ochroną sądową⁷². Sama opisywana zasada polega na ustanowieniu takich środków instytucjonalnych, które zapewniają „sprawiedliwe i publiczne rozpatrzenie sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą”⁷³. Tym samym w szczególności niedopuszczalne jest uchwalanie przepisów, czyniących wymierzanie sprawiedliwości iluzorycznym. Do tego przyczynić się może w szczególności naruszenie zasady niezawisłości sędziowskiej. Wymaga ona bowiem z jednej strony, by sąd był organem w pełni autonomicznym, niepodlegającym żadnym wytycznym z jakiegokolwiek źródła, a jednocześnie przestrzegania zasad obiektywizmu i braku wszelkiego interesu w rozstrzygnięciu sporu poza ścisłym stosowaniem przepisów prawa⁷⁴.

W tym duchu konstytucja weimarska ustanowiła standard organizacji sądownictwa, który w intencji jej autorów miał zapewnić skuteczną ochronę sądową, w tym brak wątpliwości co do niezależności sądownictwa od czynników zewnętrznych. Jurysdykcję zwykłą ustrojodawca powierzył Sądowi Rzeszy (niem. *Reichsgericht*) i sądom krajowym, powołanym na podstawie

⁷⁰ O. Bähr, *Das Rechtsstaat*, Kassel 1864 (Nachdruck 1963), s. 192 [za:] H.-J. Papier, *Justizgewähranspruch* [w:] J. Isensee, P. Kirchhoff (red.), *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, t. 8, Heidelberg 2010, s. 495.

⁷¹ K. Stern, *op. cit.*, s. 838.

⁷² K. Lenaerts, *On Judicial Independence and the Quest for National, Supranational and Transnational Justice* [w:] G. Selvik, M.-J. Clifton, T. Haas, L. Lourenço, K. Schwiesow (red.), *The Art of Judicial Reasoning. Festschrift in Honour of Carl Baudenbacher*, 2019, s. 162.

⁷³ *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r.*, CETS nr 005, art. 6 ust. 1 *in fine*.

⁷⁴ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 19 listopada 2019 r. C-585/18, A.K. i in. (Niezależność Izby Dyscyplinarnej Sądu Najwyższego) (C-585/18, C-624/18 i C-625/18, EU:C:2019:982), pkt 121-122.

ustawy. Ustanowiono jednocześnie sądownictwo administracyjne „w celu ochrony jednostek przed nakazami i nakazami władz administracyjnych”⁷⁵. Zakazano przy tym działalności sądów wyjątkowych (niem. *Ausnahmegerichte*). Niezawisłość sędziowską, *expressis verbis* przewidzianą w art. 102 konstytucji, miało gwarantować podleganie sędziów wyłącznie ustawie, a także dożywotność powołania na urząd sędziego z możliwością jego odwołania jedynie na podstawie orzeczenia sądowego z powodów i w formach przewidzianych w ustawie.

Po *Machtübernahme* narodowi socjaliści rozpoczęli proces stopniowego zwiększania efektywności sądownictwa w walce z wrogami nowego ustroju Rzeszy. Początkowo orzekaniem w tym zakresie zajmowały się sądy powszechne, niemal szybko dostrzeżono ich stosunkowo sporą niezależność i brak oczekiwanej sprawności. Rozporządzeniem z dnia 21 marca 1933 r. o utworzeniu sądów specjalnych⁷⁶ przekształcono ustrój sądowy, wprowadzając sądy specjalne (niem. *Sondergerichte*). Miały być one właściwe w sprawach czynów politycznych określonych w uchwalonej tego dnia ustawie o obronie przed podstępными atakami na rząd⁷⁷ oraz *Reichstagsbrandverordnung*, za wyjątkiem przestępstw podlegających jurysdykcji Sądu Rzeszy lub *Oberlandsgerichte* (spraw o zdradę główną i zdradę kraju). Jednak niesatysfakcjonujący narodowych socjalistów wyrok w procesie o podpalenie Reichstagu, w którym uniewinnieni zostali współoskarżeni Marinusa van der Lubbe, był przyczyną odebrania Sądowi Rzeszy właściwości w tych sprawach. Na mocy przytoczonej uprzednio ustawy o zmianie prawa karnego i postępowania karnego przekazano je do nowoutworzonego Trybunału Ludowego (niem. *Volksgerichtshof*), który Edmund Lauf porównuje do sądu specjalnego w Sądzie Rzeszy przy współudziale NSDAP i SA⁷⁸. Od początku działalności przyjął on polityczny kształt, o czym może świadczyć choćby propagandowa uroczystość inauguracji Trybunału, która odbyła się 14 lipca 1934 r. w budynku pruskiego Landtagu. Członków Trybunału Ludowego powoływał kanclerz Rzeszy na wniosek ministra sprawiedliwości, przy czym w praktyce sędziowie byli wybierani z klucza partyjnego. Spośród 243 sędziów ludowych mianowanych pomiędzy 1934 a 1945 jedynie 1,7% było politycznie niepowiązanych z NSDAP⁷⁹. Dyskrecjonalne uprawnienie do

⁷⁵ *Verfassung...*, *op. cit.*, art. 107.

⁷⁶ *Verordnung der Reichsregierung über die Bildung von Sondergerichten vom 21. März 1933*, RGBI I, s. 136.

⁷⁷ *Vierte Verordnung des Reichspräsidenten zur Abwehr heimtückischer Angriffe gegen die Regierung der nationalen Erhebung vom 21. März 1933*, RGBI I, s. 135.

⁷⁸ E. Lauf, *Der Volksgerichtshof und sein Beobachter: Bedingungen und Funktionen der Gerichtsberichterstattung im Nationalsozialismus*, Opladen 1994, s. 16.

⁷⁹ W. Form, T. Schiller, *Politische NS-Justiz in Hessen. Die Verfahren des Volksgerichtshofs, der politischen Senate der Oberlandesgerichte Darmstadt und Kassel 1933-1945 sowie Sondergerichtsprozesse in Darmstadt und Frankfurt/M. (1933/34)*, Historische Kommission für Hessen 2005, s. 80 [za:] S. Schädler, »Justizkrise« und

wskazywania składów sędziowskich przysługiwało przewodniczącemu Trybunału, którego funkcję od 1936 r. pełnił Otto Thierack, uznający za swoje zadanie ochronę higieny narodowej⁸⁰. Podkreślenia wymaga także fakt, że realizacja prawa do obrony miała charakter iluzoryczny. Oskarżony mógł korzystać z pomocy obrońcy, jednak jego wybór wymagał zgody przewodniczącego Trybunału, która mogła być wycofana. Od wyroków *Volksgerichtshof* nie służył ponadto żaden środek zaskarżenia. Służący szybkim procesom ustrój Trybunału Ludowego oraz jego podporządkowanie władzy politycznej przesądziły o tym, że stało się on doskonałym remedium na początkowo stosunkowo niezależne sądownictwo Rzeszy.

Oprócz zmian w dziedzinie procesu karnego stosownych nowelizacji dokonano także w zakresie prawa karnego materialnego. Ustawą z dnia 29 marca 1933 r. o orzekaniu i wykonywaniu kary śmierci⁸¹ (tzw. *lex van der Lubbe*), naruszając przy tym fundamentalną dla prawa karnego zasadę *lex retro non agit*, rozciągnięto wstecz postanowienia karne *Reichstagsbrandverordnung*. Najbardziej znaczące zmiany dokonano jednak ustawą z dnia 28 czerwca 1935 r. o zmianie kodeksu karnego⁸². Jej postanowienia wpisują się w dążenie, aby niemieckie prawo ludowe nawiązywało do germańskich tradycji prawnych, w tym także XIII-wiecznego Zwierciadła Saskiego (niem. *Sachsenspiegel*)⁸³. Ustawa przewidywała w szczególności stosowanie zasady analogii poprzez zastąpienie formalnej materialną definicją przestępstwa: „ukarany będzie ten, kto dopuści się czynu, który zgodnie z ustawą podlega karze lub który zgodnie z podstawową ideą prawa karnego i zdrowym poczuciem narodowym zasługuje na karę”⁸⁴. Tym samym, arbitralna i będąca narzędziem dyskryminacji koncepcja *Volksempfinden*, nakazywała sądom odchodzenie wbrew zasadzie *nullum crimen sine lege* od literalnego brzmienia ustaw karnych, akcentując celowość kary z punktu widzenia poglądów narodowego socjalizmu. Co więcej, w wyniku tych zmian, ukierunkowanych na tworzenie nowej moralności przy wykorzystaniu sankcji karnych, doszło do zatarcia się granicy między prawem a moralnością. Wpisuje się to w znamienne

»Justizreform« im Nationalsozialismus: Das Reichsjustizministerium unter Reichsjustizminister Thierack (1942-1945), Mohr Siebeck, Tübingen 2009, s. 92.

⁸⁰ G. Grau, *Lexikon zur Homosexuellenverfolgung 1933-1945. Institutionen, Personen, Betätigungsfelder*, Lit Verlag, Berlin 2011, s. 298.

⁸¹ *Gesetz über Verhängung und Vollzug der Todesstrafe vom 29. März 1933*, RGBl I, s. 151.

⁸² *Gesetz zur Änderung des Strafgesetzbuchs vom 28. Juni 1935*, RGBl I, s. 839.

⁸³ *Bundesarchiv Koblenz*, R. 61/22 [za:] K. Jonca, *Koncepcje...*, s. 91.

⁸⁴ *Gesetz zur Änderung des Strafgesetzbuchs...*, art. 1.

stwierdzenie Adolfa Hitlera, że „państwo totalitarne nie ścierpi różnicy między prawem a moralnością”⁸⁵.

Klauzula *Volksempfinden* znajdowała zastosowanie również na gruncie prawa cywilnego. Dla przykładu wskazać można, że wbrew literalnemu brzmieniu ustaw sądy odmawiały Żydom wpisu do księgi wieczystej prawa własności nieruchomości, zaopatrzenia prawomocnego wyroku przeciwko Niemcowi w klauzulę wykonalności czy spadkobrania testamentowego po aryjczyku⁸⁶.

W takim znaczeniu zasada zdrowego poczucia narodowego stanowiła również zaprzeczenie zasady niezawisłości sędziowskiej. Sędziowie nie tylko bowiem byli zobowiązani w ramach swojej działalności orzeczniczej do stosowania ideologii narodowosocjalistycznej, ale często podlegali bezpośrednim naciskom, co ukazuje choćby *Reichstagsbrandprozess*. W państwie praworządym istotą władzy sądowniczej jest rozstrzyganie sporów na podstawie prawa oraz ograniczenie samowoli administracji państwowej. Sądy Trzeciej Rzeszy nie realizowały żadnego z tych celów. Odejście od pozytywistycznego rozumienia ustawy i Monteskiuszowskiego podejścia do sędziego jako ust ustawy zminimalizowały rolę prawodawstwa w sądeniu, zastępując je często nie do końca klarownymi przesłankami ideologicznymi. Z kolei dokonane przez reżim narodowosocjalistyczne zmiany w ustroju sądów sprawiły, że trzecia władza stała się w zasadzie strażnikiem totalitarnych uprawnień władczych wodza.

VI. Podsumowanie

Trzecia Rzesza stanowi antytezę państwa prawa. Analiza uregulowań normatywnych i praktyki ustrojowej wskazuje, że nie sposób wykorzystywać do niej tradycyjnego sposobu rozumowania o koncepcji *Rechtsstaat*, w tym przynależnego jej aparatu pojęciowego. Narodowy socjalizm odrzucał bowiem co do zasady w całości desygnaty praworządności zarówno w aspekcie materialnym, jak i formalnym. Szczególnie dało się to zauważyć w kontekście ustawodawstwa Rzeszy. Zakwestionowanie paradygmatów pozytywizmu prawniczego, a co za tym idzie nieprzykładanie wagi do zasad prawidłowej legislacji, jak również degradacja pojęcia samego prawa i ustawy do woli politycznej, podważają podstawowe aksjomaty państwa prawa.

⁸⁵ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego: rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1974, s. 448.

⁸⁶ L. Krajewski, *Podstawy ustroju Trzeciej Rzeszy* [w:] M. Marszał (red.), *op. cit.*, s. 176.

Pomimo formalnego utrzymywania w porządku prawnym konstytucji z Weimaru, sam akt ten utracił swoje znaczenie normatywne. Został bowiem metodą faktów dokonanych pozbawiony swojej szczególnej mocy, polegającej na najwyższej pozycji w hierarchii źródeł prawa. Prawo okresu rządów narodowosocjalistycznych stanowiło zresztą zaprzeczenie tradycyjnie rozumianego, hierarchicznie zorganizowanego, porządku prawnego. Samo utrzymywanie aktu konstytucyjnego można interpretować w kontekście szerszego planu politycznego, polegającego na instrumentalnym wykorzystywaniu dawnych form instytucjonalnych, przy jednoczesnej marginalizacji ich znaczenia.

Podobny *modus operandi* zastosowano wobec innych organów państwowych. Parlament został zmarginalizowany. Reichstag po uchwaleniu ustawy o pełnomocnictwach stał się organem pozbawionym rzeczywistej mocy politycznej, a Reichsrat rozwiązano w ramach przekształcenia państwa federalnego w unitarne. Rząd na czele z kanclerzem uzyskał prawo wydawania ustaw. Sam Adolf Hitler po przybraniu tytułu wodza i kanclerza w swoich rękach dzierżył pełnię władzy wykonawczej. Miał także przemożny wpływ na władzę sądowniczą zgodnie z zasadą wodzostwa.

W zakresie praw podstawowych, dla ochrony których w zasadzie wykształciła się koncepcja państwa prawa, Trzecią Rzeszę można podsumować jako państwo stanu wyjątkowego⁸⁷. Prawa obywatelskie ograniczono bowiem niemal bezpośrednio po *Machtübernahme* w trybie właściwym dla stanu wyjątkowego. Kolejne działania władzy w tym zakresie stanowiły zaprzeczenie zasad ochrony godności człowieka i wolności jednostki. Równość wobec prawa została zastąpiona równością rodzajową. Rasizm i dyskryminację jak w soczewce ukazują przykłady kolejnych aktów normatywnych wymierzonych w Żydów. „Daleko idące ograniczenia” uczestnictwa w życiu publicznym, politycznym i gospodarczym dotyczyły także innych grup społecznych.

Przechodząc zaś do kwestii skutecznej ochrony sądowej wskazać należy, że wobec początkowo stosunkowo sporego zakresu niezależności sądów i niezawisłości sędziów, która ukazała się między innymi w trakcie *Reichstagsbrandprozess*, reżim przystąpił do zmian w strukturze sądownictwa. Utworzono sądy specjalne, w tym także *Volksgerichtshof*, właściwe w sprawach czynów politycznych. Jednocześnie wprowadzono zmiany w prawie karnym materialnym, sprzeczne z, jakby się wydawało, powszechnie uznanymi założeniami szkoły humanitarnej, takimi jak formalna definicja przestępstwa (*nullum crimen sine lege*), zakaz retroaktywności czy zakaz analogii. Szczególnie niepraworządna w tym względzie wydaje się

⁸⁷ F. Ryszka, *Państwo....., passem.*

koncepcja zdrowego poczucia narodowego, która pozwalała na odmowę przepisu ustawy sprzecznego z porządkiem narodowosocjalistycznym. Znajdowała ona zastosowanie także w zakresie prawa cywilnego. Praktyka ta jak w soczewce skupia w sobie patologię ustrojową Trzeciej Rzeszy.

Bibliografia

Piśmiennictwo:

- Bähr O., *Das Rechtsstaat*, Kassel 1864 (Nachdruck 1963).
- Beddies T., Doetz S., Kopke C. (red.), *Jüdische Ärztinnen und Ärzte im Nationalsozialismus. Entrechtung, Vertreibung, Ermordung*, De Gruyter Oldenbourg, Berlin 2014.
- Bracher K., *Politische Institutionen in Krisenzeiten*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 33 (1985), Heft 1.
- Dana A., *Istota podziału i równowagi władz w polskim konstytucjonalizmie*, „DOCTRINA Studia Społeczno-Polityczne” 2009, t. 6.
- Dictionary of American Politics*, New York 1966.
- Dziadzio A., *Koncepcja państwa prawa w XIX wieku – idea i rzeczywistość*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2005, t. 57.
- Form W., Schiller T., *Politische NS-Justiz in Hessen. Die Verfahren des Volksgerichtshofs, der politischen Senate der Oberlandesgerichte Darmstadt und Kassel 1933-1945 sowie Sondergerichtsprozesse in Darmstadt und Frankfurt/M. (1933/34)*, Historische Kommission für Hessen, 2005.
- Frank H., *Der deutsche Rechtsstaat Adolf Hitlers*, „Deutsches Recht” 1934, nr 6, 1934.
- Fransen H., *Gesetz und Richter: eine Abgrenzung nach den Grundsätzen des nationalsozialistischen Staates*, Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg 1935.
- Grajewski K., *Naród, państwo, partia i wódz – podstawowe założenia ustroju nazistowskich Niemiec w wybranych publikacjach polskich prawników dwudziestolecia międzywojennego (syntetyczna rekonstrukcja)*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, t. 31 .
- Grau G., *Lexikon zur Homosexuellenverfolgung 1933-1945. Institutionen, Personen, Betätigungsfelder*, Berlin 2011.
- Grzybowski K., *Niemcy hitlerowskie*, Szkoła Nauk Politycznych w Krakowie, Kraków 1934.
- Hilger C., *Rechtsstaatsbegriffe im Dritten Reich. Eine Strukturanalyse*, Mohr, Tübingen 2003.
- Höhn R., *Das Führerprinzip in der Verwaltung*, Deutsches Recht, 1936.
- Isensee J., Kirchhoff P. (red.), *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, t. 8, , Heidelberg 2010.

- Jabłoński M. (red.), *Identyfikacja granic wolności i praw jednostki. Prawnoporównawcza analiza tożsamego przypadku pod kątem stosowania prawa amerykańskiego i polskiego*, Wrocław 2016.
- Jäckel E., *Panowanie Hitlera. Spełnienie światopoglądu*, przeł. A. Karszniewicz-Mazur, Wrocław 1989.
- Jedlicki M.Z., *Przeobrażenia ustrojowe i polityczne dzisiejszych Niemiec*, Kraków 1939.
- Jonca K., *Koncepcje narodowosocjalistycznego prawa w Trzeciej Rzeszy*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1977, t. 3.
- Jonca K., *Meandry polityki »aryzacji« mienia niemieckich Żydów w Trzeciej Rzeszy*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2005, t. 28.
- Jonca K., *»Noc kryształowa« i casus Herschela Grynszpana*, Wrocław 1992.
- Jędrzejewski E., *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933-1945. Studium polityczno-prawne*, Wrocław 1974.
- Koellreuter O., *Der Nationale Rechtsstaat zum Wandel der deutschen Staatsidee*, Mohr 1932.
- Korczak J. (red.), *Administracja publiczna pod rządami prawa. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. zw. dra hab. Adama Błasia*, Wrocław 2016.
- Krajewski L., *Podstawy ustroju Trzeciej Rzeszy*, , Warszawa 1935.
- Lauf E., *Der Volksgerichtshof und sein Beobachter: Bedingungen und Funktionen der Gerichtsberichterstattung im Nationalsozialismus*, , Opladen 1994.
- Machaj Ł., *Wypowiedzi symboliczne w orzecznictwie Sądu Najwyższego USA*, Wrocław 2011.
- Maciejewski M., *Wódz, naród, rasa. Ideologiczne przesłanki nazistowskich koncepcji prawa*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2017, t. 39, nr 1.
- Marszał M. (red.) *Pod znakiem swastyki. Polscy prawnicy wobec Trzeciej Rzeszy 1933-1939. Wybór pism*, Kraków 2005.
- Mycielski A., *Hitlerowska ustawa o zagrodach dziedzicznych na tle ogólnych założeń niemieckiego rasizmu*, „Rocznik Prawniczy Wileński” 1939, r. 10.
- Mycielski A., *Podstawy ustroju Niemiec współczesnych*, „Nowe Państwo” 1934, t. 3.
- Mycielski A., *Stanowisko prawne Führera na tle ustroju Niemiec współczesnych*, Wydawnictwa grup polskich porozumień prawniczych z zagranicą 1938, z. 2.
- Nicolai H., *Der Staat im nationalsozialistischen Weltbild*, Leipzig 1933
- Nieścior B., *Prawno-organizacyjne aspekty wcielania do III Rzeszy Sudetenlandu i Austrii*, Warszawa 2020.

Nussbaum A. (red.), *Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart. Eine Sammlung von Vorträgern und Schriften aus dem Gebiet der gesamten Staatswissenschaft*, nr 109, Tübingen 1934.

Pułło A., *Idea konstytucjonalizmu w systemie zasad prawa konstytucyjnego*, „Przegląd Sejmowy” 1997, nr 5(17).

Radbruch G., *Gesamtausgabe*, t. 3, Heidelberg 1990.

Ryffel H., *Grundprobleme der Rechts- und Staatsphilosophie. Philosophische Anthropologie des Politischen*, Luchterhand, Neuwied/Berlin 1969.

Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego: rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1974.

Sarnecki P. (red.), *Prawo konstytucyjne RP*, wyd. C.H. Beck, Warszawa 2014.

Schädler S., »Justizkrise« und »Justizreform« im Nationalsozialismus: Das Reichsjustizministerium unter Reichsjustizminister Thierack (1942-1945), Mohr Siebeck, Tübingen 2009.

Schiller F., *Über Anmut und Würde*, Sämtliche Werke, Band V., Philosophische Schriften und Vermischte Schriften, Deutscher Bücherbund, Stuttgart 1975.

Schmitt C., *Der Führer schützt das Recht. Zur Reichstagsrede Adolf Hitlers vom 13. Juli 1934*, „Deutsche Juristen-Zeitung” 1934.

Schmitt C., *Nationalsozialismus und Rechtsstaat*, „Juristische Wochenschrift” 1934.

Schmitt C., *Staat, Bewegung, Volk: Die Dreigliederung der politischen Einheit*, München 1935.

Selvik G., Clifton M.-J., Haas T., Lourenço L., Schwiesow K. (red.), *The Art of Judicial Reasoning. Festschrift in Honour of Carl Baudenbacher*, Springer Nature, 2019.

Stern K., *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, t. I, München 1984.

Wichert W., *Ustawa o pełnomocnictwach (Ermächtigungsgesetz) z 23 marca 1933 roku jako katalizator budowy państwa wodzowskiego w Niemczech*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2019, t. 41, nr 4.

Akty prawne:

Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., CETS nr 005.

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych 217 A (III) z dnia 10 grudnia 1948 r.

The Constitution of the State of Massachusetts, Adopted 1780: with the Amendments Annexed, Boston 1826.

- Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949, BGBl.*
- Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919, RGBl.*
- Gesetz gegen die Bildung von Parteien vom 14. Juli 1933, RGBl. I.*
- Gesetz über das Staatsoberhaupt des Deutschen Reich vom 1. August 1934, RGBl. I.*
- Gesetz über den Neuaufbau des Reichs vom 30. Januar 1934, RGBl. I.*
- Gesetz über die Aufhebung des Reichsrats vom 14. Februar 1934, RGBl. I.*
- Gesetz über Verhängung und Vollzug der Todesstrafe vom 29. März 1933, RGBl. I.*
- Gesetz über Volksabstimmung vom 14. Juli 1933, RGBl. I.*
- Gesetz zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes vom 18. Oktober 1935, RGBl. I.*
- Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre vom 15. September 1935, RGBl. I.*
- Gesetz zur Änderung des Strafrechts und des Strafverfahrens vom 24. April 1934, RGBl. I.*
- Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich vom 24. März 1933, RGBl. I.*
- Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit vom 20. Januar 1934, RGBl. I.*
- Gesetz zur Sicherung der Einheit von Partei und Staat vom 1. Dezember 1933, RGBl. I.*
- Gesetz zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet vom 6. Juli 1938, RGBl. I.*
- Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses vom 14. Juli 1933, RGBl. I.*
- Vorläufige Gesetz zur Gleichschaltung der Länder mit dem Reich vom 31. März 1933, RGBl. I.*
- Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz vom 22. Juli 1913, RGBl. I.*
- Reichsbürgergesetz vom 15. September 1935, RGBl. I.*
- Reichserbhofgesetz vom 29. September 1933, RGBl. I.*
- Verordnung der Reichsregierung über die Bildung von Sondergerichten vom 21. März 1933, RGBl. I.*
- Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat vom 28. Februar 1933, RGBl. I.*
- Verordnung über eine Sühneleistung der Juden deutscher Staatsangehörigkeit vom 12. November 1938, RGBl. I.*
- Verordnung zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben vom 12. November 1938, RGBl. I.*
- Vierte Verordnung des Reichspräsidenten zur Abwehr heimtückischer Angriffe gegen die Regierung der nationalen Erhebung vom 21. März 1933, RGBl. I.*
- Vierte Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 25. Juli 1938, RGBl. I.*

Polizeiverordnung über das Auftreten der Juden in der Öffentlichkeit vom 28. November 1938, RGBI I.

Orzecznictwo:

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 19 listopada 2019 r. C-585/18, A.K. i in. (Niezależność Izby Dyscyplinarnej Sądu Najwyższego) (C-585/18, C-624/18 i C-625/18, EU:C:2019:982).

Inne:

Stern K., *Der Rechtsstaat* (mowa rektorska), Köln 1971.

25-Punkte-Programm der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei [vom 24. Februar 1920], documentArchiv.de.

ABSTRAKT

Celem artykułu jest analiza narodowosocjalistycznego rozumienia idei państwa prawa w aspekcie porównawczym z desygnatami koncepcji *Rechtsstaat* w tradycyjnym jej pojmowaniu. Autor, w ślad za przedstawicielami nauki prawa, dokonuje rekonstrukcji znaczenia poszczególnych zasad urzeczywistniających funkcjonowanie państwa prawa, po czym odnosi je do porządku prawnego Trzeciej Rzeszy w pierwszym etapie jej funkcjonowania (1933-1939), praktyki ustrojowej i poglądów przedstawicieli narodowego socjalizmu. Szczególne miejsce poświęcono realizacji zasady konstytucyjności, ochrony praw podstawowych (godności człowieka, wolności jednostki i równości wobec prawa) i skutecznej ochrony sądowej.

Słowa kluczowe: narodowy socjalizm, państwo prawa, rasizm, *Rechtsstaat*, Trzecia Rzesza.